

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ЧЫГАРМАСЫ ЖАНА ТҮРК ДҮЙНӨСҮ

Назгуль ТУРДУБАЕВА *

Аннотация: Түрк дүйнөсүндө Жусуп Баласагын “Кутадгу билиг” чыгармасы аркылуу таанылгандыгы маалым. Алгач чыгарманын түп нускалары табылып, ал түп нускаларынын негизинде азыркы поэтикалык (кыргыз, түрк, уйгур, казак, өзбек, Кытайда чыккан кыргыз тилинде араб жазуусунда, орус тилинде) котормолору түрк дүйнөсүндө ар жылдары жарыяланды. Аталган котормолору менен бирге, орто кылымдагы эстеликти изилдөө, аны таанып билүү, 900, 928, 975, 1000 жылдыгын өткөрүү иштери түрк дүйнөсүндө болуп өттү. Бирок түрк дүйнөсүндө котормолорун сапатын аныктоо, андагы ийгилик менен кемчиликтерди кароо, аларды түзөтүү, ондоп чыгуу маселелери азыркы күндө али алдыда болуп турат. Аталган макалада Жусуп Баласагын түрк дүйнөсүндө алгач таанылгандан күндөн баштап, Кыргызстанда Ч.Айтматов, З.Эралиев, К.Артыкбаев, З.Мусабаевалар сыяктуу изилдөөчүлөрдүн багыттары менен азыркы түрк тилдериндеги котормолорунун сапаттарын ачык көрсөтүү максатында чыгарманын аталышы да ар түрдүү атоолорго ээ болуп, андагы автордун айрым саптарында ошол доордун улуу адамдарынын аттары, көркөм сөз каражаттарынын башка мааниде которулуп кеткен учурлары мисалдар аркылуу берилип, котормолорунун сапаттарын аныктоого багыт берилет. Эң негизгиси, улуу даанышмандын түрк дүйнөсүндө таанылышы жана изилдениши тууралуу жалпылаштырылган аракетте кыскача эскирсе жасалды

Ачык сөздөр: түрк дүйнөсү, котормолору, кыргыз, өзбек, казак, түрк тилдери, чыгарма, тилмеч тил, акыл, окуу, байыркы сөздөр.

Jusup Balasagyn's Work "Kutadgu Bilig" and the Turkish World

Abstract: It is known that Jusup Balasag is known in the Turkish world through his work "Kutadgu Bilig". First, the originals of the work were found, and based on those originals, modern poetic translations (Kyrgyz, Turkish, Uyghur, Kazakh, Uzbek, Kyrgyz in Arabic written in China, Russian) were published in the Turkic world every year. Together with the above-mentioned translations, studies of the medieval monument, getting to know it, celebrating the 900th, 928th, 975th, and 1000th anniversaries took place in the Turkic world. However, in the Turkic world, the issues of determining the quality of translations, considering their successes and shortcomings, editing and correcting them are still pending. In the mentioned article, from the day when Jusup Balasagyn was first recognized in the Turkic world, in order to clearly show the quality of his translations in modern Turkish languages, the title of the work has been given different names in the directions of researchers such as Ch. Aytmatov, Z. Eraliev, K. Artykbaev, Z. Musabaevalar in Kyrgyzstan. In some of the author's lines, the names of the great people of that era, the instances of artistic words being translated into other meanings are given through examples, and directions are given to determine the qualities of the translations. The most important thing is that a brief excursion was made in a generalized effort about the recognition and study of the great sage in the Turkic world.

Key Words: Turkic world, translations, Kyrgyz, Uzbek, Kazakh, Turkish languages, work, translation language, mind, reading, ancient words

Кіріспе

Түрк дүйнөсүндө Жусуп Баласагынды таанып билүү, анын “Кутадгу билиг” чыгармасын кеңири окуп, андагы мамлекетти башкаруу, калыптанган системаны өнүктүрүүдө жазылган канун сыяктуу маселелерди терең окуп чыгуу күндөн-күнгө күчүнө кирүүдө. Бирок Жусуп Баласагындын юбилейлик, же даталык белгилөөлөрү, бир учурда 900, же 928, же 975, кайра 1000, эми 950 жылдыгы деген жазуулар элге суроо жараткан сыяктуу. Бирөөлөр 1000 жылдыгы белгиленбедиби, эми 950 жыл деген кайдан чыкты? Эң алгач, **1970-жылы** Ленинград шаарында Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасынын жазылганына **900** жыл толгондугуна арналган Эл аралык илимий-конференция өтүп, ошол мезгилде түркологдор арасында белгилүү “Советская тюркология” аттуу илимий басылманын бир толук санына макалалар жарыяланган [1.]. Мындай алгач көтөрүлгөн Жусуп Баласагынга байланыштуу юбилейлик иш чара 80-жылдардын экинчи жарымына чейин токтолуп калган. 80-жылдардын аягында Кыргыз

* Ж.Баласагын атындагы Куунун кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз адабияты кафедрасынын доценти, филология илимдеринин кандидаты, nazgult.72@mail.ru

эл жазуучусу Чынгыз Айтматов “Рухий дөөлөттүн башаты” аттуу макаласында мамлекетибизде жасала турган он чактай иштерди айтып өткөн учурда жетинчи маселе катары Эл аралык планда алганда маданият жана илим үчүн бул иштин кашкайган зор маанисин түшүндүрүп олтуруунун зарылчылыгы жоктур деп, атактуу байыркы түрк акыны жана ойчулу Жусуп Баласагындын 975 жылдыгын өткөрүү идеясы да мына ушундай тагдырга туш болуп турганын, бул улуу гуманист жана дидактик азыркы Токмоктун жанында Баласагынды туулгандыгы жана ошол жерде жашагандыгы талашсыз экенин, кол жазмалары сейрек казына катары Вена менен Каирде сакталып турган Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» менен бирге биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу маданияттын - отурукташкан жазма жана оозеки-көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган накта биздин улуттук кенчибиз”, -деген жыйынтыктуу сөзү менен Манас жана Ж.Баласагын биздин улуттук кенчибиз, б.а. кыргыз элинин байыркы мурастарынын бири экендигин жазуучу Ч.Айтматов да белгилеп жазган[2.]. Айтматовдун козгогон маселеси изилдөөчүлөрдүн көз жаздымынан калбай, 90-жылдары белгилүү тарыхчы, көп жылдары Жусуп Баласагынды изилдеген, профессор **Закир Эралиевдин** пикиринде Жусуп Баласагындын 975 жылдыгын өткөрүүгө даярдыктар болуп жатканын(1994-жылы – Н.Т), бирок 1000 жылдык көбүрөөк тарыхка жакын экендигин мындан 30 жыл мурун макаласында мындайча белгилеп жазса[3, 3-б.], 2002-жылы “Кут билим” гезитинде: “Эмне үчүн өкмөт өзү колго алып 1993-жылы өткөрмөк болгон 975 жылдыгын белгилөө ишке ашпай калды? -деп профессор К.Артыкбаев да колдойт[4, 3-б.]. Ошол аралыкта белгиленбей, 10 жылдан ашык убакыт өткөндөн кийин залкар ойчул, окумуштуу, акын Жусуп Баласагындын 1000 жылдык юбилеи 2015-2016-жылдары эл аралык деңгээлде белгиленет, бул боюнча ошол кездеги президент Алмазбек Атамбаев "Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө" жарлыгына 2015-жылы 13-майда кол койгон[5]. Эң кызыгы, 2002-жылы 13-майда Кыргыз Улуттук университеттин аты Жусуп Баласагын атында мыйзамдуу аталган күнү дагы 13-майда коюлган, бир эле күндө, 13-майда эки тарыхый учурдун белгиленип калышы. Мындай расмий кол коюлгандан кийин Түрк дүйнөсү ойчул Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган расмий ачылышын Стамбул шаарында 19-февралда 2016-жыл өткөрдү. Кыргызстандын демилгесинин негизинде ТҮРКСОЙ 2016-жылды улуу ойчул жана мамлекеттик ишмер "Жусуп Баласагындын жылы" деп жарыялаган. Эми 2024-жылы Кыргызстанда Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» эмгегинин жазылып бүткөндүгүнүн 950 жылдыгы белгиленмекчи деп белгилүү тарыхчы, профессор Тынчтыкбек Чоротегин “950: “Кутадгу билиг”эмгеги жоктон жаралбаган” аттуу макаласында белгилеп өттү[6]. Азыркы учурда Жусуп Баласагындын 1015-1016-жылдары туулганына байланыштуу 2015-2016-жылдары 1000 жылдыгы официалдуу белгиленсе, ал эми 1069-1070-жылдары “Кутадгу билиг” чыгармасын жазылып бүткөндүгүнө байланыштуу 2024-жылы 950 жылдыгын өткөрүүнү сунушталып, иш чаралар аткарылууда. Бул чыгарманы Эл аралык илим тармагында биринчи жолу франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобер 1823-жылы "Азия" журналына алып чыккан. Анын макаласынан кийин кийин Венгрия, Россия жана Советтер Союзу, Түркия, Америка, Кыргызстан, Өзбекстан, Кытайдагы кыргыздардын илимпоздору "Куттуу билимди" которуу, бастыруу жана коомчулукка тааныштыруу иштери башталган. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасынын түп нускалары ар кайсы жерден табылып, ар башка тилдеги окумуштуулар тарабынан изилденип, ошол тилдеги котормолору пайда болуп, ошондой эле өзүнүн камтыган мазмунуна, идеясына жараша жогорку көркөм чеберчиликте сүрөттөлүп берилгендиктен, түрк дүйнөсүндө түрдүү төмөнкүдөй атоолорунан байкоого болот:

1.Чиндер (кытайлыктар)

- «Аде бүлмүлүк» (Падышалардын адеп-жосундары);
2. Мачин мамлекетинин (Индиянын) акылмандары «Айынул мамлеке» (Мамлекеттин түркүгү);
  3. Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери «Зиннатул вмера» (Падышаларга насаат);
  4. Турандыктар «Кутадгу билиг» (Кут даарытар илим) деп ат коюшту;
  5. Жазуучу Т.Сыдыкбеков «Бакыт – мээрим, жыргал берүүчү билим», «Куттуу билик»;
  6. Сынчы, котормочу К.Артыкбаев «Бактылуу болуунун илими» же «Кут табуу билими»;
  7. Тарыхчы Өмүркул Караев «Бактыга алып келүүчү илим»;
  8. Тарыхчы Закир Эралиев «Кут билими»;
  9. Тилчи Сагалы Сыдыков «Кут берүү билими» же «Кут билими»;
  10. С.Садыков «Бактылуу болуу жөнүндөгү илим»;
  11. Кыргызча котормолорунда «Кут алчу билим», «Куттуу билим», «Кут даарытар билим»;
  12. Уйгурча котормосунда «Кутадгу билиг» (Бакыт-саадатка жеткирүүчү билим);
  13. Казакча котормосунда «Кутты білік»;
  14. Өзбекче котормосунда «Кутадгу билиг» («Саадатга йуловчи билим»);
  15. Өзбек окумуштуусу Б.Тухлиев «Саадатка башлоочу билим» ;
  16. Европа жана орус окумуштуулары Г.Вамбери, В.В.Радлов, А.Е. Крымский, А.Н.Гребнев, С.Н.Иванов, В.Томсен, А.Бернштамдар дастандын атын «Знание, приносящее счастье», «Знание, дарующее счастье», «Знание, делающее (человека) счастливым», «Наука быть счастливой, «Благодатное знание», «Искусство (знание) сделаться счастливым», «Блаженное знание», «Книга знаний»;
  17. Түрколог С.Е.Малов болсо, дастанды эки түрдүү атайт: «Книга счастья», «Осчастливливающее управление», «Наука о том, как делаться счастливым»;
  18. Окумуштуу А.А.Валитова дастандын атынын эки түрдүү аталышын сунуш кылган.: «Знание, дающее счастье», «Наука об управлении». Кыргыз элинде макал: Бирди билген –тирик, минди билген билик» деген макалдын негизинде, чыгарманы «Куттуу билик», “Кут даарытар билик” деп атасак туура болот. Азыркы күндө Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасынын азыркы түрк тилдеринде 7 поэтикалык жана 1 академиялык котормолору бар. Алар:
    1. Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Каюм Каримовдун өзбек тилиндеги котормосу). - Ташкент: Фан, 1971, 963 бет.;
    2. Юсуф Балагунский. Благодатное знание. (С.Н.Ивановдун орус тилиндеги котормосу). - Москва: Наука., 1983, 556 бет.
    3. Жусуп Баласагын. Кутадгу билик. (А.Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). - Алматы: Жазушы, 1986, 613 бет.
    4. Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билик. (Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийаи, Мамтемин Юсуптердин уйгур тилиндеги котормосу). - Пекин: (Бейжин), 1984, 1367 бет.
    5. Юсуф Хас Хажип. Кутадгу билиг. (Р.Р. Араттын түрк тилиндеги котормосу). - Анкара: 1991, 653 бет.
    6. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун биринчи басылышы). - Фрунзе: 1988, 528 бет
    7. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун экинчи басылышы). - Москва: НИК 1993, 493 бет
    8. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун үчүнчү басылышы). - Бишкек: 2015, 502 бет
    9. Жусуп Хас Хажип. Кут даарытар билим. (Турганбай Кылычбек, Нооруз Үсөнаалынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган) - Үрүмчү: Шинжаң, 1992, 779

бет.

10. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (С.Сыдыковдун кыргыз тилиндеги академиялык басылмасы). 1,2,3- томдор. Бишкек: 2013, 501 бет, 373 бет, 512 бет. Эң алгач, 1891-1910-жылдары В.В. Радловдун «Das Kudatku bilik» чыгармасын басмадан чыгарып, ага немецче котормосун да кошо берген [В.В.Радлов. Das Kudatku bilik.т.I-IV.СПб.,1891-1910]. Бул эмгектин аталышын байкап окусак, «Кудатку билик» деген ат менен жарыялаган. Бул аттын так эмес экендигин В.Томсен туура баамдап, «Кутадгу билиг» деп туура транскрипциялаган, тактап айтканда, сөздүн уңгусу «куд» эмес «кут» экендигин, дастан «Кутадгу билик» жөнүндөгү баян экендигин көрсөтүп берген. Бул эмгекти улай, 1951-жылы С.Е.Малов «Памятники древнетюрской письменности» деген эмгегин жарыяланган. Мына ушул В.В.Радловдун, С.Е. Маловдун эмгектеринин негизинде Үсөнбек Асаналиев менен Кадырбек Аширалиевдин «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу эмгеги 1965-жылы, ал кездеги Кыргыз ССР Илимдер академиясынын түркология жана дунгановедение бөлүмүнүн алдында жарыяланган[7.]. Мындай эмгекке чейин Кыргызстанда «Кутадгу билиг» чыгармасынын кыргыз тилиндеги котормосу (Т.Козубеков-Н.Т.) жана фундаменталдуу илимий эмгектер, изилдөөгө багыт макалалар жазылып, окурмандарга жарыялана элек болчу. Ошондуктан, кыргыз илиминде Жусуп Баласагынды, анын жараткан «Кутадгу билиг» чыгармасын тилдик жактан изилдөө 60-жылдары биринчилерден профессор Үсөнбек Асаналиев менен Кадырбек Аширалиевдин «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу эмгеги фундаменталдуу изилдөө болуп саналат деп айтуу болот[7,4-б.]. Кыргызстанда “Кутадгу билиг” дастанынын кыргыз тилинде Төлөгөн Козубековдун котормосу аркылуу окуп, кыргыз тилинде жалгыз жана алгач котормо деп, ар жылда өкмөт тарабынан колдоого алынып келет. Себеби, 1992-жылы Кытай кыргыздарында кыргыз тилинде араб жазуусунда Турганбай Кылычбек менен Норуз Үсөналы тарабынан которулганын котормосу бар экендигин толук билбейт. Аталган котормону Кыргызстарда 2008-жылы Мусабаева Зеби менен Эргүн Кожа араб графикасынан азыркы кыргыз кириллицасына оодарып, Кыргызстанда окурмандарга жарыялаган. Аталган котормо дастандын кол жазмаларынын түп нускасына жакын (Вена нускасын), каармандардын аттары так жана ар бир поэтикалык саптарындагы сөздөр туура которулган. Бул котормо Эл аралык Ататюрк университетинин 2004-2005-жылдарда өткөргөн “Жусуп Баласагын жана анын идеялары азыркы дүйнөдө» аттуу темадагы Эл аралык конференциянын токтомунун талабы боюнча иш жүзүнө ашкан экен. Котормо тууралуу Зеби Мусабаева менен Эргүн Кожа: “Кытайлык кыргыздардын варианты абдан жакшы которулган. Семантикалык жактан дагы, стилистикалык жактан дагы талапка жооп бере алат. Котормодо ырдын уйкаштыгына да көңүл бурулган”-деп жазышкан.[8, 4-б.]. Эми Кыргызстанда “Кутадгу билиг” чыгармасын туура которулган кыргыз тилиндеги экинчи котормосу жарыяланды деп эсепке алсак болот. Атүгүл, кийинки изилдөө иштери да ушул котормо аркылуу иштесе, түп нускадагы каармандардын аттарынын символикалык маанисин окурмандарга терең таанытууга жардам болот. Аталган, көркөм котормонун акырында сюжеттик-тематикалык көрсөткүч дагы кошо берилген. «Кутадгу билиг» дастанынын бизге жеткен толук нускасы (аны шарттуу түрдө түп нускасы деп айтып жатабыз – Т.Н.) – 85 главадан же 13290 саптан турган көркөм поэтикалык чыгарма. Чыгарманын ушул көлөмү түрк (уйгур, казак, кыргыз, түрк, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилинде) тилдериндеги жана орус тилиндеги поэтикалык котормолордо толук сакталган. Ал эми өзбек тилиндеги котормодо сакталган эмес. Тактап айтканда, өзбек тилиндеги котормодо 85 глава, 12814 сап берилген, уйгур котормосуна салыштырмалуу 476 сап кыскарып кеткен. Мындай кемчиликке туш болуу – котормочу К.Каримов тарабынан болгон көрүнүш. Себеби, окумуштуу Э.Н.Наджиб «Кутадгу билиг» дастанынын Наманган жана Каир нускаларын

бири-бири менен салыштырып, мындай бир далилдүү пикирин айтып өтөт: «По традиции восточных поэтов и писателей обычно книги начинаются именем творца. Каирский список начинается с бейта:

*Именем бога я начал свой рассказ,
Моего бога, который творил и лелеял и прощал.*

Этот бейт отсутствует в Наманганском списке» [9, 42-б.]. Демек, бул кош сап Наманган жана Каир нускаларында сакталганы менен, К.Каримовдун котормосунда жоюлуп кеткен [10, 42-б.]. Эгерде котормочу Н.Каримов өзүнүн котормосунун баш сөзүндө жазган: «Наманган нускасынын негизинде... которулду» деген сөзүн эске алсак, албетте, бул котормочу тарабынан кеткен күнөө катары каралууга тийиш. Мындай кемчиликти жалаң эле бул кош сап аркылуу көрүүгө болбойт. Автордун ушундай философиялык ойлору поэтикалык котормолордо кандайча берилген? Мисалы, 162 кош сапты окуп көрөлү. **Түп нускада:**

*Укушка, биликке бул тилмачи тил,
Йаруттачи эрни йорик тилни бил.* [10, 74-б.].

Уйгурча котормодо:

*Акыл хам билим таржыманы бу тил,
Рошан тил кишени йоруткучы, бил!* [11, 75-б.].

Өзбекче котормодо:

*Окувга, билимга тилмач – бу тил,
Кишини руиналикка чыкарган равон тил деп.* [10, 87-б.]

Түркчө котормодо:

*Анлаши ве билгнү терчуман алан дилдир,
Инсони ойдилатон фазик дилин кыйматини бил.* [12, 23-б.]

Т.Козубековдун котормосунда:

*Тил – көпүрө илим менен билимге,
Тил адамга кубаныч берет өмүрдө.* [13, 49-б.]

С.Сыдыковдун котормосунда:

*Акылга, билимге тилмечи бу тил,
Инсанды жарыкка чыгарган тилдин кымбаттыгын бил.* [14, 82-б.]

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо:

*Акыл, билим көпүрөсү – кызыл тил,
Таамай сөздөр жан жыргатат, муну бил.* [8, 42-б.]

Казакча котормодо:

*Акыл, билим тилмашы – тил, бул кепил,
Жарык төгүп, елжиретер тил деп бил.* [15, 44-б.]

Орусча котормодо:

*Язык – переводчик науки знания,
Язык человеку дарует сиянье.* [16, 42-б.]

Бул кош сапка адамзаттын аң-сезимине тилдин көрсөтө турган таасири жөнүндө автордун философиялык ой-пикири камтылган. Ушул кош сап поэтикалык котормолордо (Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги жана Т.Козубековдун котормосунан тышкары) түп нускага жакын которулган. Ал эми Т.Козубековдун жана Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормоло-рунда азыркы биздин тилибизге жакын фразеологиялык айкалыш алмаштырылып которулган. Атап айтканда, түп нускадагы биринчи сапты алып карасак, автор «**тилмач тил**» деген фразеологиялык айкашты колдонгонун көрөбүз. Сөз – ойдун уюткусу дегендей, фразеологиялык айкалыштар да автор тарабынан сүрөттөлөп жаткан образдын урунттуу элестерин ачуу үчүн колдонулат. Ал эми «**тилмач тил**» деген фразеологиялык айкалышта «**тилмач**» сөзү кыргызча-орусча сөздүктө «тилмеч» (котормочу) маанисинде түшүндүрүлгөн [17,

736-б.]. Автор бул сөздү кыйыр маанисинде пайдаланган. Мына ушул кыйыр маанисинде колдонгон фразеологиялык айкалышты кыргызча чыккан поэтикалык котормолордо:

«Тил – көпүрө илим менен билимге»,

«Акыл, билим көпүрөсү – кызыл тил» деп алмаштырып которушкан. Муну алмаштырбастан, биринчи маанисиндегидей, ошол доордун духундай «Акылга, билимге бул тилмеч тил» деп учкул сөз катары беришсе, бул кош саптын көркөмдүк касиети андан дагы артмак. Ошондой эле, экинчи сабындагы автордун «Жарык тил көзүн жарытат» дегени, «эгерде сөзүнөн акылдуулугу байкалса, жүзү жарык болот» деген маанини туюндуруучу метонимия формасында колдонулган көркөм сөз каражаты болчу. Мына ошол көркөм сөз каражатын Т. Козубеков «Тил адамга кубаныч берет өмүрдө» деп, оригиналдан алыс сөздөр менен которгон. Негизинен, ушундай автордун метонимия формасында жараткан көркөм сөз каражатын өзгөртпөстөн, автордун тилиндегидей, ошондой эле ушул кош саптар аркылуу баба тилибиздин шириндигин сезүү үчүн аталган кош саптын мааниси төмөндөгүдөй которулуп берилсе болмок.

Акылга, билимге бул тилмеч тил,

Жарык тил эрди (кишини) көзүн жаратат бил . Мисалы,

288- кош сап түп нускада мындайча берилген:

Укуш ол йула тег караңку түни,

Билик ол йаруклук йарутты сени. [11, 100-б.].

Кыргызча мааниси:

Акыл жардамчы караңга түнү,

Билим жарыктык жарытат сени.

Уйгурча котормодо:

Акылдур чырактай караңгы түни,

Билим – ал йоруклук, йаруткай сени. [11, 101-б.].

Өзбекче котормодо:

Укув – идрок зулмат тундаги машъал кабидир,

Билим сенга нур сочган, рушналикдир. [10, 103-б.].

Казакча котормодо:

Акыл – шырак, кара түнді ашатын,

Билим – жарык, нурын саган шашатын. [14, 75-б.].

Түркчө котормодо:

Акил каранлик геседе бир машъале ибидир;

Билги сени айдылатан бир ичиктир [12, 33-б.].

Кыргызча котормодо:

Окуу – түндө алдыңдагы шам чырак,

Билим алсаң маңдай ачык жаркырап. [13, 60-б.].

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо:

Кара түндүн чырагы акыл деген,

Билим сени жарытат нуру менен [8, 46-б.].

Орусча котормодо:

Учение – светоч во мраке ночном,

Он светоча знанья ты светел челом. [16, 58-б.].

Бул кош сапта азыркы биздин тилибизге түшүнүксүз бир гана «йула» деген сөз бар. Калган сөздөрдүн бардыгы азыркы тилибизге жакын. Бул сөз байыркы түрк тилдер сөздүгүндө «йула» – «помогать» (жардамдашуу) деген мааниде которулган. Бирок уйгурча, казакча, кыргызча, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги жана орусча поэтикалык котормолордо «жардамчы» деген сөздүн ордуна «чырак» сөзүн пайдалануу менен көркөмдүүрөөк которуп беришкен болсо, өзбекче жана түркчө котормолорунда

«машъал» (чырак) деген араб сөзүн пайдалануу менен которушкан. Негизинен, бул сапта жогорудагы келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, бир гана Т.Козубековдун жана С.Ивановдун котормолорунда оригиналдагы «акыл» деген сөздүн ордуна «окуу» (учение) деген сөз менен алмаштырылып которулган, экинчиден Т.Козубеков орус тилиндеги котормону пайдаланып которгон деген бир чындык далилденип турат. Ал эми өзбекче котормосунда «укув – идран» (акыл – окуу) деген сөз мааниси катары которулуп берилген. Экинчи сабындагы сөздөр да азыркы тилибизге өтө жакын. Бул сапта автор «**жарыктык, жарытат**» деген синоним сөздөрүн пайдалануу менен бирге, билимиң жакшы болсо, ал сенин көзүңдү ачат жана көп нерсеге жеткирет деген мааниси туюндурган көркөм сөз каражаты болчу. Мына ушундай мааниси туюндурган автордун көркөм сөз каражаты поэтикалык котормолордун ичинен өзбекче, казакча, түркчө, кыргызча жана орусча котормолордо «билим сага нур чачат» деп жөнөкөйлөштүрүлүп которулган. Ошентип, «Кутадгу билиг» чыгармасынын котормолорун түп нуска менен салыштырып, андагы оң, терс көрүнүштөрдү айтуу менен төмөнкүдөй илимий жыйынтыктарды айтууга шарт түздү:

– Өзбек тилиндеги котормо түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолордун ичинен эң биринчи жарыяланган котормо болуп эсептелет. Түп нускадагы втордун көркөм сөз каражаттарын, композициялык-сюжеттик өнүгүшүн туура түшүнүп, оригиналга жакындаштырып которуп берүү аракети негизинен ишке ашкан. Түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолордун ичинен өзбекче котормонун айырмаланган мүнөздүү өзгөчөлүгү поэтикалык көркөм чыгарманы сөзмө - сөз которуп берүү максаты көздөлгөнү байкалды. Ал эми өтө мүнөздүү кемчилиги – оригиналдагы 476 саптын эч негизсиз эле которулбай кыскарып калган.

– Уйгур, түрк, казак тилдериндеги котормолордо оригиналдагы главалардын аталыштары, көркөм сюжеттин деталдары, көркөм образдардын ой-дүйнөсү, автордун көркөм сөз каражаттары негизинен сакталып которулган, өтө мүнөздүү олдоксон кемчиликтери дээрлик жок катары.

– Уйгур тилиндеги котормонун негизинде жарыяланган, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормо да оригиналга жакын которулган жана анда котормочулардын ийгиликтери көбүрөөк экендиги байкалды. Ошентип, өзбек, уйгур, казак, түрк жана Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормолордо котормочулар оригиналга жакын которуп берүүгө умтулушкан.

– Орус тилиндеги котормонун да көп татыктуу жактары бар десек жаңылышпайбыз. Албетте, котормодо кеткен кемчиликтерин жашырууга болбойт, бирок ийгиликтерин да унутпоого тийишпиз. Бул котормонун дурус деп айтарлык өзгөчөлүгү – «Кутадгу билиг» дастанынын тилин түшүнүп, аны орус тилиндеги котормо катары жарыялап бергендигинде болуп отурат. XI кылымда жашап өткөн Жусуп Баласагындын тили, доору жөнүндө орус элдеринин окурмандарына туура маалымат бере алгандыгы менен өзүнүн тилдик колоритине жараша сыйымдуу көркөм чеберчиликте которуп бергендигин ыраазылык менен белгилөөгө болот.

- Орус тилиндеги котормого салыштырмалуу кыргыз тилиндеги котормолорго кечиримдүүлүк жок деп кескин айтууга да болор эле. Себеби, Т.Козубеков өзүнүн котормосунун титулдук барагында: «Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков» деген эскертүү берген. Чындыгында, Т.Козубеков байыркы түрк тилинен которбостон, казак тилиндеги А.Егеубаевдин котормосун көчүрүү, пайдалануу менен алек болгон жана С.Ивановдун котормосун да кеңири пайдаланган. Бул тууралуу филология илимдеринин доктору, профессор К.Артыкбаев өз убагында туура белгилеп өткөн [18, 58-б.]. Ошентип, «Кутадгу билиг» дастанынын түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолору илимий иликтөө аркылуу айрым корутундуларды айтуу менен

бул котормолор жөнүндө келечекте кандай иштерди жүргүзүү өтө зарыл деген маселелер боюнча төмөндөгүдөй сунуштарды айтуу туура болор эле:

1. Азыркы түрк тилдериндеги котормолордо жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай, айрым кемчиликтерин оңдоо үчүн аларды кайра компетенттүү, таланттуу акындарга берип которуу керек.

2. Жусуп Баласагындын жана анын «Кутадгу билиг» дастанынын 950 жылдыгына байланыштуу мурда Советтер Союзунун учурунда Бүткүл союздук түркологиялык конференциялар өткөрүлгөн эле. Азыр ал деңгээлде болбосо да, өз мүмкүнчүлүгүбүзгө жараша «Кутадгу билиг» жөнүндө, анын түрк тилдериндеги котормолору жөнүндө эл аралык илимий конференцияларды өткөрүп, материалдарды чыгарууну колго алуу пайдалуу болор эле.

5. «Кутадгу билиг» дастанынын түрк тилдериндеги поэтикалык котормолору жөнүндө спецкурсту бардык окуу жайларынын филология факультеттеринин окуу планына киргизүү зарыл.

АДАБИЯТТАР

Советская тюркология, 1970, №4-6, стр 135.

2. Айтматов Ч. Рухий дөөлөттүн башаты. //Кыргызстан маданияты, 1986, №6(993), 6-февраль, 2-бет.
- 3.Эралиев З. Жусуп Баласагын биздин – сыймыгыбыз. Заман Кыргызстан, 1994, 15-июль, 3-бет.
4. Артыкбаев К. Артыкбаев К.Такталганды талашпа (Тарыхый инсандар Ж.Баласагын жана М.Кашкари жөнүндө)//Кут билим,2002,26-апрель,№16,6-б.
5. Атамбаев Алмазбек. Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө жарлыкка кол койду. Super.kg. <https://www.super.kg/kabar/news/111889>
6. Тынчтыкбек Чоротегин. 950: “Кутадгу билиг” эмгеги жоктон жаралбаган. Азаттык үналгысы. 2020, 20-январь. https://www.azattyk.org/a/jusup-balasagyn_kutadgu-bilig_950th_anniv_blog_2020_tch_ky/30385636.htm
- 7.У.Асаналиев, К.Аширалиев. “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү. Фрунзе, 1965, 109 б.
8. Жусуп Хас Ажип. Кут даарытар билим (Кутадгу билиг) Турганбай Кылычбек, Ноороз Усөналы. Үрүмчү: Шинжан эл Басмасы, 1992. Азыркы кыргыз алфавитине түшүргөндөр: Мусабаева З. М., Эргун Кожа.383б.
9. Наджип Э.Н. Исследование по истории тюрских языков XI–XIV вв. – М.: Наука, 1989. – С. 42.
10. Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билиг (өзбекче котормосу). – Ташкент: Фан, 1971.
11. Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билиг (уйгурча котормосу). Пекин: Бейжин, 1984.
12. Юсуф Хас Ажип. Кутадгу билиг. (Р.Р. Араттын түрк тилиндеги котормосу). - Анкара: 1991, 653 бет.
13. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун биринчи басылышы). - Фрунзе: 1988, 528 бет.
14. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (С.Сыдыковдун кыргыз тилиндеги академиялык басылмасы). 1,2,3- томдор. Бишкек: 2013, 501 бет, 373 бет, 512 бет.
- 15.Жусуп Баласагын. Кутадгу билик. (А.Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). - Алматы: Жазушы, 1986, 613 бет.
16. Юсуф Балагунский. Благодатное знание. (С.Н.Ивановдун орус тилиндеги котормосу). - Москва: Наука., 1983, 556 бет.
17. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – С. 736.
18. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары (түзүп, басмага даярдаган К.Артыкбаев). – Бишкек, 1999. – 43–53- б.